

УДК 94(327.8:430)«1952»

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2024-26-2>

Стельмах С.П.

<https://orcid.org/0000-0002-0795-8356>

«МИ НЕ МОЖЕМО ДОВІРЯТИ РОСІЯНАМ». «НОТА СТАЛІНА 1952 РОКУ» ПРО НЕЙТРАЛІТЕТ І ОБ'ЄДНАННЯ НІМЕЧЧИНИ

Стаття присвячена дипломатичним нотам СРСР від 1952 р., направленим урядам США, Великої Британії і Франції з пропозиціями вирішити т. зв. «німецьке питання» після Другої світової війни (1939-1945 рр.). У перші повоєнні роки проблема розділеної Німеччини перетворилась у загальноєвропейську, але й визначала міжнародні відносини в комплексі «Захід-Схід». Запропоноване СРСР об'єднання країни з нейтральним статусом викликало публічні дебати навіть попри те, що вирішення цього питання залишалася в руках західних союзників. Публічні обговорення радянських пропозицій сформували міф про «втрачені можливості», який став німецьким історіографічним феноменом. Міф про «втрачені можливості» був породженням з одного боку авторитарним стилем управління канцлера, а з іншого – внутрішнім протистоянням з політичними опонентами – соціал-демократами – і численними громадськими націоналістичними групами.

У статті здійснена спроба розкрити загальний контекст міжнародних ініціатив з вирішення німецького питання; стратегічне бачення держав-союзників у питанні об'єднаної Німеччини; проаналізувати радянські пропозиції і відповіді західних країн-союзників; окреслити реакцію німецького політикуму, який сприяв зародженню міфу про «втрачену можливість» для об'єднання країни. Зроблено висновок про те, що обговорення радянських пропозицій у ФРН вплинуло на вироблення стратегії «нової східної політики» кінця 1960-х – початку 1970-х рр., коли правлячі соціал-демократи на чолі з В. Брандтом дійшли висновку, що цей процес міг бути успішним лише спільно з СРСР. Безальтернативність економічної і військової західної інтеграції ФРН підтверджена часом, а міф про «втрачені можливості» нині залишається лише засобом теоретичних вправ.

Ключові слова: Німеччина, СРСР, Велика Британія, США, Франція, нейтралітет, «холодна війна», «нота Сталіна».

Вступ. «Нота Сталіна 1952 року» є узагальнюючою назвою чотирьох дипломатичних нот СРСР, направлених урядам США, Великої Британії і Франції з пропозиціями вирішити т. зв. «німецьке питання» після Другої світової війни (1939-1945 рр.). Цей термін набув політичного, публічного та історіографічного вжитку в західних дискурсах, але не використовувався в радянському, сучасному російському і українському політичному та науковому лексиконі. Перша причина лежить на поверхні й пов'язана з процесами «десталінізації» після 1953 р., а друга – відображає усталену наукову традицію внутрішньої самоцензури і певного консерватизму мислення. З іншого боку, для тогочасного радянського політикуму «битва нот» не мала такого суспільного резонансу і не викликала потужних наукових рефлексій як це відбулося в Західній Європі. У перші повоєнні роки проблема розділеної

Німеччини стала не лише її внутрішнім болем, впливала на франко-німецькі взаємини і перетворилась у загальноєвропейську, але й визначала міжнародні відносини в комплексі «Захід-Схід». Видима поліфонія в таборі західних союзників поєднувалася із «психозом 1950 року» (Ж. Монне) після Берлінської кризи 1948-49 рр. і успішним випробуванням ядерної бомби СРСР, коли в європейському суспільстві нагніталися страхи перед новою європейською війною, а інтелектуальні дебати про нейтралітет мали всі шанси перейти в практичну площину.

Саме тому в позбавленій політичної і міжнародної суб'єктності розділених Німеччині запропоноване СРСР об'єднання країни з нейтральним статусом викликало публічні дебати навіть попри те, що вирішення цього питання залишалася в руках західних союзників. Доля 17 млн. співвітчизників, які опинилися в Радянській зоні окупації (РЗО), а згодом в НДР, та майбутнє об'єднання, було ключовою проблемою в політичних виступах канцлера К. Аденауера, союзної «ХДС/ХСС», Вільних лібералів (ВДП), опозиційних соціал-демократів (СДПН) і комуністів (КПН). Додамо сюди впливові голоси католицької і протестантської церков, численних громадських об'єднань вигнанців із східних німецьких земель (*Landsmannschaften*), і ми отримуємо потужний громадський фронт, в якому знаходились прихильники радянської ініціативи. Не випадково це вилилось в «нічні дебати» в Бундестазі в січні 1958 р. з критикою зовнішньої політики К. Аденауера, а подальші публічні обговорення сформувавши міф про «втрачені можливості», який вже давно став німецьким історіографічним феноменом [1; 2; 3].

Інтелектуальні ігри з метою знайти правильну відповідь у питанні – «чи були реальними пропозиції Й. Сталіна і радянського керівництва поступитися своїм сателітом НДР заради нейтрального статусу Німеччини?» – продовжуються і донині. В умовах сучасної російсько-української війни періодично виникають і питання про нейтральний статус України, який активно педалює нинішнє російське керівництво, що, на думку окремих зарубіжних і вітчизняних політиків, могло б задовольнити «гарантії безпеки» для Російської Федерації. Оскільки сучасна Росія заявила про себе як спадкоємниця СРСР і все більше перетворюється на його сталінську копію, то суто історичне питання набуває сучасного забарвлення.

Історіографія. Проаналізувати наявну історіографію в межах однієї статті практично неможливо, оскільки тисячі наукових досліджень з історії міжнародної політики загалом, зовнішньої політики США, Великої Британії, Франції, СРСР і Німеччини 1950-х рр. висвітлювали «ноту Сталіна 1952 року» в окремих сюжетах. Тому спочатку зазначимо деякі фундаментальні праці, які формують загальний контекст міжнародної політики і історії Німеччини, зокрема, праці Х. Адома, Г. Бухайма, Г.А. Вінклера, У. Герберта, В. Зубок, Х. Петцша та ін. [4, р. 110-116; 5; 6; 7; 8; 9; 10]. До цього ж типу наукової літератури можна віднести і праці про двосторонні взаємини (американо-

німецькі, франко-німецькі, англо-німецькі), в яких представлено широкий спектр «німецької проблеми»: дослідження М. Кресвелла, К. Айзенберг, Й. Кіпп, У. Лаппенкюпера, В. Лота, Н. Маєра-Ландрута тощо [11; 12; 13; 14; 15; 16]. Зрештою, в німецько- і англомовній історіографії маємо дослідження, які безпосередньо присвячені «ноті Сталіна 1952 року», до яких віднесемо праці Ю. Зарускі, П. Руггенталера, Р. Штайнігера та ін.[17; 18; 19; 20]. До наукових статей, які висвітлюють окремі аспекти проблеми, я буду звертатися під час викладу матеріалу.

Джерела. Тексти нот радянського керівництва і відповідей союзників були опубліковані для широкої громадськості, але таємні документи зовнішньополітичних відомств, в яких відображені реакція вищих посадовців і процеси узгодження союзниками відповідей, побачили світ лише наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр. Насамперед, це документи із архіву зовнішньої політики США, і зовнішньополітичного відомства ФРН [21; 22]. З відкриттям на початку 1990-х рр. архівів колишнього СРСР німецькі дослідники опублікували значну частину документів з архіву радянського МЗС [23; 24; 25], хоча більшість архівів в сучасній Російській Федерації залишаються закритими і недоступні для дослідників. Зрозуміло, що важливими джерелами є спогади політичних діячів і я звернувся до спогадів К. Аденауера, В. Брандта, Ф. Й. Штрауса і Ж. Монне [26; 27; 28; 29]. У статті також використано матеріали тогочасних німецьких періодичних видань – тижневиків «*Die Zeit*» і «*Der Spiegel*».

Завдання статті: а) розкрити загальний контекст міжнародних ініціатив з вирішення німецького питання; б) стратегічне бачення держав-союзників у питання об'єднаної Німеччини; в) проаналізувати радянські пропозиції і відповіді західних країн-союзників; г) окреслити реакцію німецького політикуму, який сприяв зародженню міфу про «втрачену можливість» для об'єднання країни.

Виклад основного матеріалу. В окупованій Німеччині союзники прагнули вирішити своє головне завдання – недопустити відродження мілітаризму і створити ситуацію, за якою вона не могла б становити загрозу безпеці Європи і світу. Формування цивільних німецьких органів, що передбачалося Потсдамськими угодами 1945 р., провалилося через негативну позицію Франції, а єдина репараційна політика – через обструкцію СРСР. Вже з 1947 р. західні союзники зрозуміли, що співпраця з СРСР у Німеччині має більше недоліків, ніж переваг, а збереження поділу на західну та східну частини є кращим варіантом, ніж відновлення єдиної Німеччини. Так, провідні американські зовнішньополітичні експерти припустили, що попри привабливість ідеї об'єднаної Німеччини, їхньою головною метою має бути використання її економічного і військового потенціалу для атлантичної спільноти. Об'єднана ж Німеччина становитиме потрійну загрозу: може вступити в союз із СРСР, маневрувати між двома наддержавами, відновити власну незалежну силу.

«Вони дійшли висновку, що хоча не можуть відкрито виступати проти об'єднання, щоб не допустити величезної пропагандистської перемоги Радянського Союзу в Німеччині, США погодяться на об'єднання лише на умовах, які будуть сумісні з їхніми давно визначеними інтересами безпеки» [10, р. 67]. Очевидно, що це було ясно донесено до лідерів провідних німецьких політиків, оскільки К. Аденауер у своїх спогадах чітко визначив ці дві альтернативи – або ж об'єднання із Заходом, або з СРСР, а все, що було між ними «залишило б нас безсилимими та самотніми і зробило б нас іграшкою конфліктуючих сил» [30, с. 539].

Виглядає достатньо переконливою думка про те, що СРСР і його сталінське керівництво не збиралось виводити війська з РОЗ, що розглядалося як прихована загроза для Західної Європи [8, р. 71]. Особливе занепокоєння це викликало у Франції, яка до 1947 р. наполягала на розділенні колишнього «Рейху», і, не знайшовши підтримки у союзників, «скерувала свої зусилля на регіон Саар» [29, с. 301]. Лейбористський британський уряд зайняв відверто ізоляціоністську позицію, а його зовнішньополітичне відомство не розглядало Німеччину як «зону легітимної радянської безпеки» на зразок країн Балтії, Східної Європи, Фінляндії, Туреччини і Південного Кавказу [13, с. 94]. Це ускладнювало політику США щодо Німеччини, оскільки, з одного боку, необхідно було сприяти її швидкій інтеграції в західний блок, а з іншого – потребою враховувати антинімецькі настрої західних європейців і створювати запобіжники проти німецького рецидиву націоналізму. У грудні 1947 р. завершилась провалом Лондонська конференція міністрів закордонних справ з німецького питання, а після оголошення у березні того ж року в Штутгарті американським держсекретарем Д. Бірнсом «доктрини Трумена», комуністичного перевороту у Чехословаччині у лютому 1948 р. та Берлінської кризи 1948-1949 рр., створення двох держав на території Німеччини стало неминучим. Контроль чотирьох держав над Німеччиною припинився після утворення Великою Британією, Францією, Нідерландами, Бельгією та Люксембургом у березні 1948 р. «Західного союзу» і виходу із складу Контрольної ради союзників радянського представника маршала В. Соколовського [6, с. 139; 31, с. 31-32].

Виходячи з цього контексту виглядає цілком вірогідним припущення про те, що після того, як країни-переможці взяли на себе верховну владу в окупованих ними частинах Німеччини, старе питання про те, як розділити Німеччину, трансформувалося в нове – чи можна і за яких умов відновити німецьку єдність. Досягти цього можливо було лише двома шляхами: або укладення мирного договору між усіма чотирма державами; або шляхом витіснення з Німеччини держави чи групи держав, які виступали проти такої угоди. Поки всі держави-переможниці не змогли домовитися про мирний договір, політичне збереження позицій у Німеччині, досягнутих військовим шляхом, стало зовнішньополітичною метою кожної з цих держав. На противагу цьому,

можливий мирний договір залишався засобом для відстоювання своїх інтересів у Німеччині [25, s. 106-107].

«Нульова година» для німців в західних окупаційних зонах завершилась після того як Парламентська рада 23 травня 1949 р. прийняла Основний закон – тимчасову конституцію ФРН, – і канцлером був обраний К. Аденауер. В результаті формування федерального уряду 21 вересня набув чинності Окупаційний статут, який замінив раніше юридично необмежену військову окупаційну владу цивільним Верховним комісаріатом союзників. Згідно з його положеннями федеральний уряд і уряди земель мали всю повноту законодавчої, виконавчої та судової влади, за винятком тих прав, які союзники-переможці залишили за собою для виконання своїх окупаційних цілей. Зокрема: роздержавлення німецької економіки, демілітаризації, всієї зовнішньої політики, контроль над Рурською областю і зовнішньою торгівлею, права вето на конституційні поправки, а також безпеки і репутації союзницьких військ. Отже, всі питання зовнішньополітичної діяльності новоствореної держави мали попередньо узгоджуватися між канцлером і Верховними комісарами Великої Британії, США і Франції. Як писав К. Аденауер в урядовій декларації від 20 вересня 1949 р.: «Серед федеральних міністерств немає міністерства закордонних справ... це не означає, що ми відмовляємося від будь-якої діяльності в цій сфері. Парадокс нашої ситуації полягає в тому, що, хоча зовнішніми справами Німеччини займається Вища союзна комісія, кожна діяльність федерального уряду або федерального парламенту у внутрішніх справах Німеччини так чи інакше пов'язана із зовнішніми відносинами» [5, s. 10-11].

Лише у березні 1951 р. ФРН отримала право створити Міністерство закордонних справ, що стало наслідком фактичного прийняття республіки до низки міжнародних установ, встановлення торгівельних контактів із зарубіжними країнами і переглядом деяких положень Окупаційного статуту. Міністром став сам канцлер К. Аденауер, а кадри міністерства формувалися на основі Управління закордонних справ його канцелярії, основу яких склали співробітники колишнього відомства Й. Ріббентропа, що завжди викликало критику з боку внутрішньої опозиції – соціал-демократів на чолі з К. Шумахером та Е. Олленгауером. Це стало ще одним свідченням т.зв. «канцлерівської демократії» як маркера новоствореної «Боннської республіки». Ця фаза історії зовнішньої політики, яка тривала до 1955 р., характеризувалася тим, що не ФРН, а Верховна комісія союзників мала повноваження щодо німецької зовнішньої політики. Для К. Аденауера необхідно було розв'язати два найскладніших завдання – або ж продовжити політику «денацифікації», або ж інтегрувати ФРН до західноєвропейських політичних, економічних і оборонних структур. І якщо перше питання частково було поставлено «на паузу» шляхом залучення колишніх урядовців «третього Рейху» до адміністративних установ новоствореної республіки, то у зовнішніх питаннях

необхідно було досягати балансу інтересів союзників і відновлення довіри. «Ми, німці, з одного боку, і союзники з іншого, природно, дивилися на одні й ті ж факти з двох різних точок зору. Ми, німці, не могли забути того, що сталося з нами в період з 1933 по 1945 роки, не могли забути нещастя, яке спіткало весь світ в результаті націонал-соціалістичного режиму. Ми не повинні забувати, що навіть через роки після закінчення війни майже всі народи світу, особливо країни Європи, сильно постраждали від наслідків цієї війни... Ми повинні були намагатися досягти прогресу повільно, крок за кроком, і ніколи не втрачати терпіння – одного з найсильніших чинників у політиці», – писав К. Аденауер у своїх спогадах [16, s. 15; 30, s. 246-247; 32, s. 14].

Питання розділеної Німеччини об'єднало внутрішні і зовнішньополітичні аспекти життя молодого республіки. Але, на відміну від Веймарської республіки, «у Боннській республіці помірковані правоцентристські сили, представлені буржуазною коаліцією на чолі з Конрадом Аденауером, проводили політику наднаціональної інтеграції, тоді як помірковані ліві в особі соціал-демократів на чолі з Куртом Шумахером та Еріхом Олленгауером взяли на себе національну роль і намагалися зарекомендувати себе як партія німецької єдності» [6, s. 142]. Для федерального канцлера пріоритетним завданням була західна інтеграція ФРН, на чому наполягали перш за все США. Швидке об'єднання і нейтралітет Німеччини загрожували б відродженню в ній націоналізму, про що свідчив, наприклад, рух за об'єднання північно- і східнонімецьких протестантських кіл. Добре відома фраза К. Аденауера від березня 1946 р. – «Азія стоїть на Ельбі», – визначала не лише особисте неприязливе ставлення до протестантської Пруссії, але і його політичні орієнтири. По-перше, необхідно було запобігти подальшому просуванню експансіоністсько-тоталітарного СРСР шляхом об'єднання Західної Європи. По-друге, він хотів, щоб західні німці орієнтуватися на нові наднаціональні цілі. Це була політична, культурна та економічна інтеграція з демократіями Заходу. Лінію канцлера і ХДС/ХСС підтримували також союзники по коаліції ліберали – Вільна демократична партія (ВДП). І хоча вони обстоювали ідею об'єднаної Німеччини, але масові політичні репресії, які зазнала їхня партія в РОЗ, а також враховуючи багатьох східних німців в її керівних органах, схияло їх на антирадянські та антикомуністичні позиції і вони поділяли концепцію К. Аденауера про «політику західної сили», за якою лише міцно інтегрована в західне співтовариство Німеччина може стати запорукою миру в Європі [33, s. 2-3; 34, s. 201-202].

Попри те, що СДПН лише менше ніж на 2% поступилась ХДС/ХСС на федеральних виборах 1949 р. (29,2% і 31%), вона вважала себе «моральною силою» і після утворення урядової коаліції перейшла в т.зв. «конструктивну опозицію». На практиці це означало абсолютне неприйняття прозахідного курсу канцлера, обстоювання ідеї швидкого німецького об'єднання, критика участі ФРН у європейських наднаціональних структурах і відродження

німецьких збройних сил. Заяви К. Шумахера про те, що соціал-демократична Німеччина не повинна нести тягар відповідальності за злочини націонал-соціалізму не зустрічали підтримки західних країн. Лідера соціал-демократів не лякала і перспектива нейтральної Німеччини, а отже питання возз'єднання виходило на перший план політичної програми. З історичної перспективи така позиція була опортуністичною, «оскільки вона значною мірою ігнорувала глобальне співвідношення сил і перебільшувала простір для маневру, яким насправді володіли західні німці» [7, р. 511; 35, s. 72-76]. Е. Бар, майбутній архітектор «нової східної політики», писав: «Протягом усього цього періоду СДПН відстоювала позицію возз'єднання як першочергового завдання німецької політики... Вона пристрасно боролася проти формування двох німецьких армій, що перетворило б обидві частини Німеччини на сателітів, а в разі повної інтеграції – на непередбачуваний час відкинуло б шанс на єдність. Патріоти... були одноставні, коли йшлося про вступ до НАТО, який СДПН відкидала як такий, що шкодить об'єднанню» [36, s. 15].

Всупереч соціал-демократам К. Аденауер 18 квітня 1951 р. підписав у Парижі Договір про Європейське об'єднання вугілля і сталі (ЄОВС), що започаткувало утворення Європейського Союзу. США висунули вимогу участі німецьких збройних сил в захисті Західної Європи від можливої радянської загрози, як умову їхньої подальшої присутності в Європі. Найбільше суперечок навколо цього відбувалося у Франції, де традиційно гостро відчували загрозу з німецького боку і намагалися протидіяти відродженню «Рейху». Як писав Ж. Монне: «Небезпекою для Франції залишалась Німеччина та її непевне майбутнє». Французький міністр закордонних справ Р. Шуман наполягав на політиці контролю над Німеччиною і тільки таку позицію підтримував поляризований французький парламент. З іншого боку, з початком війни у Кореї 25 червня 1950 р., радянська загроза для Європи сприймалася дуже реалістично і за можливого виведення американських військ лише єдина європейська армія могла чинити опір. Р. Шуман ще у 1950 р. у Нью-Йорку заявив своїм американським і британським колегам: «Що стосується участі Німеччини в оборонних зусиллях, то нам здавалося б нелогічним захищати Західну Європу, включно з Німеччиною, без внесків з боку Німеччини». Але при цьому він відкинув і американський план, який передбачав інтеграцію німецької армії в Північноатлантичний союз. Багато в чому це обумовлювалося реалізацією планів ЄОВС, де зміцнення позицій ФРН було не в інтересах Франції, а також побоюванням реакції на це СРСР. «Набережна Москви», як іронічно називали Набережну д'Орсе, де знаходилось французьке МЗС, намагалось максимально «подбати про те, щоб не провокувати Росію». Але вже наступного року французи запропонували план створення Європейської оборонної співдружності (ЄОС), відомий, як «План Плевена». Він передбачав формування дванадцяти дивізій Бундесверу, підпорядкованих спільному європейському командуванню [11, р. 18, 21; 16, s. 23-35; 29, с. 304-305; 37, 38].

Відсутність до цього часу опублікованих документів і доступу до радянських партійних архівів породжують численні інтерпретації сталінської політики щодо повоєнної Німеччини, більшість яких базується на аналізі зовнішньополітичного контексту і виявлення «намірів» акторів на основі подієвого ряду. Такий підхід пропонує наступну картину. Й. Сталін і радянське керівництво загалом розглядало об'єднану і нейтральну Німеччину як важливий елемент створення «санітарного кордону» в Центральній і Східній Європі, сподіваючись на можливу політику ізоляціонізму США з перспективою виведення американських військ з Європи. При цьому радянські війська залишалися б у Східній Німеччині і країнах-сателітах, створюючи перевагу в конвенціональних озброєннях не маючи паритету із США в ядерній зброї. Для просування цієї політики Кремль намагався перекласти відповідальність за відсутність політичного рішення про об'єднання Німеччини на західних союзників, а з метою тиску на них і уряд К. Аденауера намагався впливати на націоналістичні сили у ФРН з використанням східнонімецьких комуністів. Корейська війна породила у Й. Сталіна надії на те, що США, Велика Британія і Франція спрямують свій інтерес на Далекий Схід, чому мали б сприяти радянська таємна підтримка Північної Кореї і пряме заохочення Китаю до відкритого втручання у війну з американцями. Плани США і західних союзників щодо створення збройних формувань ФРН і переоцінка впливу німецьких націоналістів змусили Кремль вдатися до дипломатичного наступу, підкріпленого створенням збройних сил східноєвропейських країн-сателітів.

У листопаді 1950 р. почалася акція під гаслом «Німці за одним столом», ініціатором якої виступив прем'єр-міністр НДР О. Гротеволь, який надіслав К. Аденауеру листа із пропозицією створити загальнонімецьку раду з рівним представництвом для підготовки вільних загальнонімецьких виборів. На початку 1951 р. федеральний канцлер підтримав цю ідею, як і Бундестаг, який у вересні цього ж року ухвалив виборчі правила для проведення вільних загальнонімецьких виборів з умовою нагляду з боку спеціально створеної Комісії ООН. Останнє явно виходило за межі попередніх східнонімецьких пропозицій. Одночасно 9-12 січня 1951 р. СРСР вирішив посилити військову складову наступу і зібрав у Москві нараду з партійними лідерами і міністрами оборони країн т.зв. «народної демократії». Документи цієї наради наразі недоступні і історики користуються записами міністра оборони Румунії, створеними ним 15 січня для ексклюзивного використання лідером румунської компартії Г. Георгіу-Дежем. На нараді обговорювалися конкретні заходи із збільшення чисельності збройних сил на випадок військового конфлікту, але без НДР, що підтверджує думку про те, що Й. Сталін розраховував на дипломатичне вирішення питання німецького об'єднання. Як свідчать опубліковані документи радянського МЗС восени 1951 – на початку 1952 р. були розроблені конкретні пропозиції для ЦК ВКП (б) для розробки мирного договору з Німеччиною у випадку відхилення «боннським урядом» пропозицій

Народної палати НДР із скликання загальнонімецької конференції [6, s. 147; 7, p. 514-515; 8, p. 81; 23; 39, s. 310-311; 40, s. 563-564].

10 березня 1952 р. радянський уряд надіслав дипломатичну ноту урядам Франції, Великої Британії та США, в якій запропонував розробити проект мирного договору за безпосередньої участі Німеччини. Чотири держави повинні були розглянути умови, «які б сприяли якнайшвидшому формуванню загальнонімецького уряду, що виражав би волю німецького народу». Наступного дня радянський проект був опублікований в газеті «Известия». У «Політичних положеннях» пропонувалося: 1) відновлення Німеччини, як «незалежної, демократичної, миролюбної держави»; 2) виведення протягом року після укладення договору всіх збройних сил іноземних держав і ліквідації військових баз; 3) гарантування «демократичних прав народу Німеччини»; 4) гарантування діяльності демократичних партій і основних прав та свобод; 5) заборона на території об'єднаної Німеччини «існування організацій, ворожих демократії та підтриманню миру»; 6) надання громадянських та політичних прав «всім колишнім членам німецької армії, включаючи офіцерів і генералів, усім колишнім нацистам, за винятком тих, хто відбуває покарання за скоєння злочинів»; 7) зобов'язання Німеччини «не вступати в будь-яку коаліцію або військовий союз, спрямований проти будь-якої держави, яка брала участь з її збройними силами у війні проти Німеччини». Кордони об'єднаної держави визначались на основі Потсдамських положень по лінії Одер-Нейсе; пропонувалося відновлення національних збройних сил, необхідних для оборони країни; підтримка країн-підписантів заявки Німеччини вступу в ООН [21, p. 169-172].

Попри те, що радянські пропозиції були адресовані колишнім союзникам у Другій світовій війні, її справжнім адресатом була Німеччина. Вже 11 березня співробітники МЗС ФРН направили канцлеру К. Аденауеру записку з аналізом радянських пропозицій, де визначили положення, які не можуть бути прийнятними для боннського уряду: 1) непрояснені принципи, на яких має бути створений загальнонімецький уряд; 2) чи будуть виведені радянські окупаційні війська також з Польщі і Чехословаччини?; 3) «чи означає... що Німеччина повинна відмовитися від співпраці у побудові вільної європейської федерації?»; 4) кордони по лінії Одер-Нейсе не були остаточно визначені рішеннями Потсдамської конференції [22, s. 216-217]. Наступного дня федеральний канцлер отримав телеграму від державного секретаря німецького МЗС В. Галльштайна з Вашингтону, де той повідомляв про свою зустріч із американським держсекретарем Д. Ачесоном і його реакцію на радянські пропозиції: «Нота не привносить нічого нового, окрім того, що Радянський Союз неодноразово заявляв з 1945 року. Не було зроблено жодної конструктивної пропозиції, в той час як західні держави показали практичний спосіб вирішення питання возз'єднання і мирного врегулювання шляхом залучення Комісії ООН. Він поцікавився реакцією Німеччини на радянський

крок. Я відповів, що німецький уряд, безумовно, погодиться з американським урядом у своїй оцінці ноти. Це не змінить позицію німецького уряду жодним суттєвим чином. Однак, з точки зору німецької громадської думки, було важливо, щоб відмова від російського кроку була подана в позитивному світлі, з посиланням на поточну роботу Комісії ООН». Це вплинуло на остаточну позицію К. Аденауера, котрий пізніше написав: «Радянська нота містила лише видимі поступки. Вони мали на меті ввести в оману німецький народ щодо небезпек, на які ми наражалися б в ізоляції. Мета радянського уряду була безпомилковою. Вони хотіли розпочати тривалі переговори, щоб за цей час дискусії про Європейське оборонне співтовариство, які і так були важкими, зайшли в глухий кут. Тому я дуже вітав той факт, що одразу після того, як стало відомо про російську ноту, три західні держави заявили мені через своїх верховних комісарів 11 березня 1952 року: «Ми продовжимо наші переговори щодо Європейської оборонної спільноти і Договору про Німеччину так, ніби цієї ноти не існувало!»[22, s. 218; 26, s. 70].

Як і необхідно було очікувати, найбільше занепокоєння і дипломатичну активність радянська нота викликала у Франції. Це було пов'язано з тим, що французький уряд з кінця 1950 р. передбачав можливість скликання конференції чотирьох держав і підписання мирного договору з Німеччиною на умовах проведення прямих і вільних виборів під контролем ООН, повної демілітаризації та військового нейтралітету всієї Німеччини. Нейтралістські тенденції підтримувала громадська думка у Франції і обстоювала впливова газета «*Le Monde*». А оскільки ідея конференції і демілітаризація ФРН була відкинута США, то зовнішня політика Франції щодо Німеччини на початку 1952 р. втратила ініціативу і мала дуже мало простору для маневру. Значною мірою це було пов'язано із боротьбою прозахідних сил на чолі із Р. Шуманом і прихильників зміцнення зв'язків із СРСР, лідером яких був президент В. Оріюль, який постійно наголошував на необхідності «нейтралітету» для об'єднаної Німеччини. Зрештою, союзники вважали Францію «найслабшою ланкою в ланцюгу трьох західних держав і невпевненим кантоністом щодо німецького переозброєння». Перші оцінки від дипломатичних представництв республіки в цілому сходились в думці, що ноту необхідно розглядати як важливий крок у радянській зовнішній політиці, хоча її розуміли більше як підричний маневр, спрямований на запобігання західній інтеграції ФРН і менше як вираження справді нової радянської політики щодо Німеччини. Виключенням була телеграма політичного представника в Берліні Ж. де Нобле, який вважав, що радянська пропозиція має «позитивний характер». Однак останнього підозрювали у шпигунстві на користь СРСР. Дебати про відповідь на радянську ноту досягли свого апогею 14 березня, коли при обговоренні у Відділі Східної Європи МЗС дійшли висновку, що крім безперечного пропагандистського ефекту, метою російської політики могло бути досягнення статусу для Німеччини, який відповідав би становищу Австрії. Це означало

створення перехідної держави на непередбачуваний період, протягом якого інтеграція із Заходом більше не могла б продовжуватися, а Німеччина в цілому знову опинилася б під контролем чотирьох держав. При цьому успішне укладення мирного договору жодним чином не гарантувалося. А отже і наміри французького уряду полягали в тому, щоб забезпечити створення передумов, які були б неприйнятними для радянського уряду [14, s. 160; 16, s. 38-43].

Саме таку позицію французькі дипломати представили в Робочій групі (Редакційний комітет), яка була створена на пропозицію британців 12 березня 1952 р. Британський міністр закордонних справ Е. Іден доволі скептично ставився до вимоги проведення вільних виборів в Німеччині під егідою ООН, побоюючись, що комісія може переоцінити демократичність німців, але усвідомлював необхідність підтримувати ідею проведення загальнонімецьких виборів, щоб не допустити посилення націоналістичних сил в Німеччині. Після аналізу східнонімецьких пропозицій восени 1951 р. німецький відділ британського МЗС дійшов висновку, що СРСР проводить подвійну стратегію щодо Німеччини: з одного боку він залишав відкритою можливість інтеграції НДР до Східного блоку, а з іншого – намагався досягти радянської всієї Німеччини шляхом її об'єднання. Щоб зірвати західну інтеграцію та ремілітаризацію ФРН СРСР міг розіграти карту «нейтралізації» об'єднаної Німеччини. Ці тактичні попередні рішення у питанні дипломатичних кроків Москви були прийняті ще до 10 березня 1952 р., які практично не змінились під час обговорення в робочій групі до ноти-відповіді союзників 25 березня. На відміну від інших союзників і К. Аденауера, Е. Іден бачив в радянській ноті не лише пропагандистський і підривний маневр, але й прагнення СРСР до компромісу, що могло призвести до перемоги на виборах в Німеччині соціал-демократів на чолі з К. Шумахером, враховуючи, що ХДС/ХСС у НДР практично не мало впливу. Виведення військ з Німеччини могло загрожувати інтересам безпеки Великої Британії. Тому Е. Іден намагався побудувати обмін нотами таким чином, щоб не поставити під загрозу західну інтеграцію Німеччини і створення нейтральної Німеччини, яка була б непринятною для Великої Британії, і водночас спокусити радянське керівництво зробити далекосяжні пропозиції. Якщо це не вдасться, то всю відповідальність за продовження розколу Німеччини потрібно було покласти на Москву, щоб принаймні убезпечити зв'язки ФРН із Заходом [13, s. 95-101].

Американська позиція щодо ноти-відповіді була викладена в телеграмі Д. Ачесона Р. Шуману напередодні зустрічі міністрів закордонних справ союзників 19-20 березня 1952 р. в Парижі, де американців представляв посол США у Франції Дж. Данн: «Я твердо переконаний, що нашою головною метою має бути просування вперед з підписанням і ратифікацією ЄОС та договірних відносин з Німеччиною, і що ми не повинні дозволити росіянам досягти їхньої очевидної мети – зірвати і те, й інше шляхом затримки. Мені здається, що з цією метою ми повинні зробити відповідь якомога простішою і, зокрема, я

вважаю, що ми не повинні заглиблюватися в питання про статус об'єднаного уряду Німеччини, якщо такий буде створений, або в суперечки про суть російської пропозиції щодо договору з Німеччиною». Таким чином, нота-відповідь союзників 23 березня в цілому не відкидала пропозицію СРСР щодо «укладення справедливого і тривалого мирного договору», який би поклав край поділу Німеччині, але підкреслила три пункти, які не могли бути прийнятими радянським керівництвом: а) формування загальнонімецького уряду під контролем спеціальної комісії ООН, допущеної зокрема і на територію НДР; б) вимога вільного вибору загальнонімецького уряду щодо вступу в союзи, сумісні з принципами і цілями ООН; в) наголос на тому, що кордони по лінії Одер-Нейсе не були остаточно встановлені рішеннями Потсдамської конференції [21, pp. 185, 188-189].

Нота уряду СРСР від 9 квітня 1952 р. свідчила про певне роздратування радянського керівництва і в безкомпромісному тоні визначила наступні позиції, які, на його думку, не підлягали подальшій дискусії: а) неприйняття контролю над виборами Комісії ООН, яка має бути замінена комісією держав-переможниць; б) неможливість включення майбутніх німецьких збройних сил до союзів, спрямованих проти «будь-якої миролюбної держави» (читай – проти СРСР); в) кордони Німеччині по лінії Одер-Нейсе остаточно визначені рішеннями Потсдамської конференції. Те, що Й. Сталін і радянське керівництво розраховувало на більшу увагу до своїх пропозицій від 10 березня, а відповідь західних держав-союзників викликала їхній гнів, опосередковано свідчить «Політичний звіт посольства СРСР в США за I квартал 1952 р.» Оцінюючи зовнішню політику США радянські дипломати були впевнені у тому, що лише за допомогою «політичних погроз, економічного тиску і шантажу» американцям вдалося добитися рішення про посилення гонки озброєнь і створення т. зв. «європейської армії» із включенням до неї відродженої «німецько-фашистської армії». «Реакція уряду США на ноту радянського уряду від 10 березня і на проект Основ мирного договору з Німеччиною також свідчить про наміри Сполучених Штатів уникнути навіть обговорення цього питання з Радянським Союзом». Наводячи численні цитати з американської преси, автори «Звіту» впевнені, що радянські пропозиції мають масову підтримку в США і Західній Європі, що свідчить про повний успіх СРСР, а нота-відповідь західних держав – про спробу перекласти відповідальність за розкол Німеччини на СРСР. «План дій Сполучених Штатів полягає в тому, щоб затягнути дипломатичне листування з німецького питання, а тим часом форсувати підписання “основного договору” і “угоди про європейську армію”, намагаючись, таким чином, виставити Радянський Союз, перед здійсненим фактом» [21, p. 199-201; 22, s. 306-307, 41].

Оцінюючи нову радянську ноту держави-союзники дійшли висновку, що вона не містила жодних конкретних пропозицій для ведення переговорів, а носила виключно пропагандистський характер, розрахований на західну

громадськість. Державний секретар Д. Ачесон в телеграмі Верховному комісару США в Німеччині Дж. Макклою від 12 квітня писав: «...нинішні “пропозиції” і маневри Рад призначені виключно для того, щоб перешкоджати будівництву нової Європи і в жодному разі не мають на меті серйозно сприяти об’єднанню Німеччини на основі свободи». Радянські пропозиції про створення «демократичної» Німеччини передбачають «демократію» східнонімецького зразка. Незалежна «нейтральна» Німеччина в радянській версії означатиме або ж збереження окупації Східної Німеччини, або ж виведення окупаційних військ, при наявності потужного радянського військового контингенту по лінії Одер-Нейсе. Радянський Союз вважає контроль над Німеччиною ключовим у боротьбі між войовничим Заходом і миролюбним Сходом і поки такий підхід до міжнародної ситуації зберігається «нейтралітет» Німеччини є ілюзією. Навіть Е. Іден, котрий сподівався на поступки СРСР щодо Комісії ООН, бажаючи тримати «двері відкритими» для переговорів із Й. Сталіним, змушений був визнати, що останній намагається «затуманити питання» в нескінченному дипломатичному листуванні. Французьке МЗС намагалося виробити власну позицію на радянську ноту, але також відкинуло тлумачення СРСР щодо Комісії ООН, вимогу остаточного закріплення кордонів по лінії Одер-Нейсе і нечітку позицію щодо формування загальнонімецького уряду [13, s. 108-109; 16, s. 48-49; 21, p. 203-204; 39, s. 330-331].

Обмін нотами («битва нот») тривав до вересня 1952 р., але жодних суттєвих нових точок зору не з’явилось. Чотиристороння конференція з питань проведення вільних виборів в Німеччині так і не відбулася. Західні держави і ФРН вважали, що така конференція в цей час призупинила б проведення ЄОС, поставивши під загрозу її створення, але не могла б сприяти вирішенню німецького питання, оскільки позиції обох сторін були непримиренними. Жодна із західних держав не могла бажати об’єднання Німеччини під егідою нейтралітету – рішення, яке загрожувало допомогти СРСР досягти гегемонії над Європою в довгостроковій перспективі. Й. Сталін вважав зневажливою відповідь союзників від 25 березня і ще до другої радянської ноти взяв курс на остаточну інтеграцію НДР до радянського блоку, заявивши 7 квітня лідерам СЄПН, що вони мають організувати свою власну державу, де «лінія розмежування між Західною і Східною Німеччиною повинна розглядатися як кордон – і не просто як звичайний кордон, а як дуже небезпечний кордон. Захист цього кордону має бути посилений». Як влучно відмітив 23 квітня 1952 р. *Der Spiegel*: «Весь театр російських мирних нот слугував єдиній меті – забезпечити моральне виправдання остаточної радянізації східної зони Німеччини». Підписання 27 квітня 1952 р. договору про заснування ЄОС для радянського керівництва означало початок інтеграції ФРН у західні військові союзи. Навіть після того, як у своїй відповіді 13 травня західні союзники відмовились від Комісії ООН і запропонували призначити комісію із представників чотирьох держав, або ж нейтральних спостерігачів, третя нота

СРСР 24 травня взагалі проігнорувала цю пропозицію. Четверта нота СРСР 23 серпня мала пропагандистський характер, розрахований на західну громадськість, і відкидала ідею будь-якої нейтральної комісії з нагляду за виборами: «...пропозицію створити міжнародну комісію з інспекції Німеччини і таким чином перетворити Німеччину на об'єкт розслідування не можна розглядати інакше, як образу німецької нації. Таку пропозицію можуть висувати лише ті, хто забуває, що Німеччина понад 100 років жила в умовах парламентського режиму з загальними виборами і організованими політичними партіями, а тому не можна ставити перед нею такі вимоги, які зазвичай ставляться перед відсталими країнами» [6, s. 149; 15; 21, p. 296; 42, s. 130-131; 43].

Попри те, що ФРН залишалася об'єктом міжнародної політики і всі її зовнішньополітичні кроки мали узгоджуватися із союзними Верховними комісарами, Й. Сталін і радянське керівництво розраховувало на те, що їхні пропозиції можуть дестабілізувати західнонімецький уряд і похитнути позиції К. Аденауера в його прагненнях до західної інтеграції. Але вони не врахували авторитарні тенденції «канцлерівської демократії», оскільки К. Аденауер зробив максимум можливого, щоб нейтралізувати будь-яку спробу обговорення радянських пропозицій в політичному просторі, зосередивши в своїх руках всі переговори із союзниками. Як згадував Ф. Й. Штраус: «Що стосується оцінки ноти Сталіна від березня 1952 року в колі довірених осіб з коаліційних політиків, які збиралися зазвичай в Шаумбурзькому палаці, то тут не було жодних суперечок. Демарш Москви свідомо сприймався як підривний маневр, який не можна сприймати серйозно і який переслідував мету зірвати в останній момент підписання Загального договору». Головними противниками канцлера, які вимагали всебічного обговорення пропозицій СРСР, були колишній його однопартієць Г. Гайнеманн, котрий у 1950 р. пішов у відставку з посади міністра внутрішніх справ на знак протесту у питанні створення німецької армії; федеральний міністр у справах Німеччині Я. Кайзер; соціал-демократи на чолі з К. Шумахером. «Проти радянських нот, отриманих весною 1952 року, він (К. Аденауер) розгорнув настільки жорстоку полеміку не тому, що дуже сумнівався в їхній серйозності, а тому, що не вірив в прагнення німців до блокової незалежності і за жодних обставин не бажав прокладати до неї шлях», доволі точно оцінював позицію канцлера пізніше В. Брандт [6, s. 149; 27, с. 49; 28, с. 193; 44].

Авторитаризм «старого з Рейну» (як називав К. Аденауера В. Брандт) у відстоюванні власної позиції мимоволі став основою для зародження міфу про «втрачені можливості» для об'єднання Німеччини. Критик політики канцлера співзасновник тижневика *Der Spiegel* впливовий публіцист Р. Аугштайн у 1963 р. після відставки К. Аденауера писав, що німці мало знали про ці події, «але в канцеляріях і на шпальтах провідних газет Заходу ця дилема розглядалася з безпрецедентною ясністю... німцю було б краще читати "Нью-

Йорк Таймс», ніж німецьку щоденну газету». Хоча останнє викликає великі сумніви, оскільки той же *Der Spiegel* протягом 1952 р. регулярно публікував численні дописи про радянські пропозиції і реакцію союзників та німецького уряду. З критикою федерального канцлера виступав і співредактор *Frankfurter Allgemeine Zeitung* П. Зете, котрий наполягав на тому, що об'єднання на основі радянських пропозицій було б можливим, якби федеральний уряд поставив би це своїм головним завданням. Цю ідею він обстоював і у книжці 1956 р. «Між Бонном і Москвою». До критиків уряду долучився і тижневик *Die Zeit*, поставивши незручні запитання: «Чи справді канцлер вірить, що зможе домогтися ратифікації оборонної інтеграції в Бундестазі, якщо сьогодні панує враження, що зроблено все, щоб нав'язати Радянському Союзу неприйнятні умови, але нічого не зроблено для того, щоб серйозно розглянути можливість возз'єднання Німеччини, тобто щирість пропозиції Москви?» Водночас, згідно з дослідженням німецького історика Г. Грамля, котрий проаналізував численну тогочасну провінційну пресу ФРН, переважна більшість підтримувала позицію К. Аденауера. «Отже, домінуючими рисами реакції були непереборна недовіра до будь-яких радянських дій, небажання бути зведеними з безпечного шляху до ЄОС та економічної інтеграції із Заходом простим обманним маневром, рішучість утримувати західну орієнтацію з усіма її наслідками та відмова від нейтралізації Німеччини – з національною армією чи без неї, – яка чітко ґрунтувалася на конституційній та соціально-політичній потребі в безпеці» [45, s. 79; 43; 46; 47; 48; 49; 50, s. 850-851].

Категоричне неприйняття К. Аденауером будь-яких радянських пропозицій («Ми не могли довіряти росіянам!»), його жорстока і непоступлива позиція щодо своїх опонентів, тиск на союзників по коаліції і одноосібні контакти з лідерами західних країн, зрештою вилились у критику його зовнішньої політики на знаменитих «нічних дебатах» в Бундестазі 23 січня 1958 р. Як іронічно написав оглядач *Die Zeit* депутати, замість обговорення тонких проблем міжнародної політики розрядки і внеску в неї ФРН, «занурюються в архіви»: «Битви, які рухали німецьким народом шість чи три роки тому, знову ведуться за допомогою запилених документів. Вони сперечаються про “зобов'язуюче положення” давно вицвілого Договору ЄОС і з філологічною та історичною скрупульозністю зосереджуються на інтерпретації ноти Сталіна від березня 1952 року, а не на нинішньому дипломатичному наступі Радянського Союзу». Репліка колишнього міністра юстиції і лідера ВДП Т. Делера – «Ми маємо згадати про те, що втратили у 1952 році», – спричинила дискусію про авторитарні методи правління К. Аденауера і відмову від об'єднання Німеччини на основі радянських пропозицій. В інтерпретації Т. Делера і Г. Гайнеманна, який приєднався до дискусії, «нота Й. Сталіна» пропонувала не нейтралітет Німеччини, а лише умову її неприєднання до військових союзів, спрямованих проти СРСР. Критики переконували в тому, що канцлер прийняв грубу інтерпретацію радянських пропозицій і вводив в оману уряд заявивши, що

СРСР відкинув загалом питання про вільні вибори, і намагався лише здійснити «більшовизацію Німеччини». К. Аденауера звинуватили в тому, що він не дослухався до пропозицій, наприклад, протестантської опозиції, Синод якої очолював на той час Г. Гайнеманн. І хоча ці дебати відбувалися в умовах іншої міжнародної ситуації, але вони значно послабили позиції канцлера, залишивши гіркий присмак недовіри у його прихильників і надали нових аргументів його противникам. Жорсткий критик політики канцлера Р. Аугштайн до кінця його правління був переконаний у тому, що нечисленні політичні аутсайтери були праві в його критиці, а «можлива спроба зберегти єдність народу і держави та витіснити комуністичних сателітів зі Східної Німеччини не була здійснена тому, що провідний німецький державний діяч цього не захотів». Все ж, історична оцінка дій канцлера є більш оптимістичною, тому що, як твердить сучасний німецький історик Г. А. Вінклер «відмова Аденауера від радянських нот 1952 року не була позбавлена внутрішньої небезпеки, але коли всі фактори були зважені, це була політика, яка не мала реальної альтернативи» [6, s. 151; 45, s. 81; 51, 52].

Висновки. «Нота Сталіна 1952 року» є одним із важливих епізодів дипломатичного протистояння часів «холодної війни», в якій питання розділеної Німеччини часто відіграло ключову роль. Водночас у ФРН політичні дебати щодо самої можливості об'єднання із Східною Німеччиною, породило не тільки міф «про втрачені можливості», але й вплинули на вироблення стратегії «нової східної політики» кінця 1960-х – початку 1970-х рр., коли правлячі соціал-демократи на чолі з В. Брандтом дійшли висновку, що цей процес міг бути успішним лише спільно з СРСР. І це ґрунтувалося не лише на непоступливій позиції СРСР, але й політиці західних союзників.

США, Велика Британія і Франція з різних причин, але практично одноставно, не були зацікавлені на початку 1950-х рр. в об'єднанні Німеччини. Для них найважливішим було максимально інтегрувати ФРН в економічні і військові структури Заходу, зберігши політичний і військовий контроль над своїм новим союзником. Перші кроки демократизації Західної Німеччини не були для них достатньо переконливими у неможливості відродження німецького націоналізму, якому ідея національного об'єднання могла надати значного поштовху. Разом з тим, прискорені темпи «радянзації» НДР викликали побоювання в тому, що західнонімецькі соціал-демократи спільно із східнонімецькими комуністами відновлять новий «дух Рапалло». Для США і Великої Британії об'єднана і нейтральна Німеччина розглядалася як об'єкт радянської зовнішньої політики та її агресивної риторики, підкріпленої перевагами СРСР у конвенціональному озброєнні. Тому і ноти-відповіді союзників відкидали будь-які пропозиції Кремля, підкреслюючи їхню виключно пропагандистську спрямованість.

СРСР давав привід для такого тлумачення своїх пропозицій. Навіть якщо нота 10 березня містила окремі цілком придатні для обговорення союзників пункти, то беззастережне наполягання радянського керівництва на встановленні східних кордонів Німеччини по лінії Одер-Нейсе, не закріплені в рішеннях Потсдамської конференції, відмова від Комісії ООН для спостереження за вільними виборами і не допуск її членів на територію НДР, розглядалися як політичний маневр для досягнення свої цілей. Залишаючи осторонь інтерпретацію справжніх намірів Й. Сталіна, можна впевнено говорити, що об'єднана і нейтральна Німеччина була бажаною метою німецької політики СРСР, оскільки це розв'язувало руки радянському керівництву всередині цієї країни, посилюючи свій вплив через німецьких комуністів і націоналістів. До того ж, підписання мирного договору, як показує досвід Австрії, можна було затягнути на декілька років, домагаючись збільшення репарацій і зберігаючи при цьому потужний військовий блок із країн-сателітів на західних кордонах.

Опубліковані таємні документи зовнішньополітичних відомств США, ФРН, аналіз позицій Великої Британії і Франції свідчать про те, що прозахідний курс федерального канцлера К.Аденауера загалом співпадав з думкою союзників і визначив його негативне ставлення до радянських пропозицій об'єднання Німеччини в обмін на її військовий нейтралітет. Міф про «втрачені можливості» був породженням з одного боку авторитарним стилем управління канцлера, а з іншого – внутрішнім протистоянням з політичними опонентами – соціал-демократами – і численними громадськими націоналістичними групами. Безальтернативність економічної і військової західної інтеграції ФРН підтверджена часом, а міф про «втрачені можливості» сьогодні залишається лише засобом теоретичних вправ.

Список використаних джерел та літератури

1. Ruud Van D. The 1952 Stalin Note Debate: Myth or Missed Opportunity for German Unification? *Woodrow Wilson International Center for Scholars. Working Paper. No. 14.* Washington DC, 1996. 38 p.
2. Bonwetsch, B. Die Stalin-Note 1952 – kein Ende der Debatte. *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung.* 2008. S. 106-113.
3. Kittel M. Genesis einer Legende. Die Diskussion um die Stalin-Noten in der Bundesrepublik. 1952-1958. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte.* Jahrgang 41 (1993). Heft 3. S. 355-390.
4. Adomeit H. Imperial Overstretch: Germany in Soviet Policy from Stalin to Gorbachev. An Analysis Based on New Archival Evidence, Memoirs, and Interviews. 2. Ed. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Germany 2016. 756 p.
5. Buchheim H. Deutschlandpolitik 1949-1972. Der politisch-diplomatische Prozeß. Stuttgart, 1984. 179 s.
6. Winkler H. A. Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte II: Vom “Dritten Reich” bis zur Wiedervereinigung. Demokratie und Diktatur 1945–1961. München, 2014. 742 s.
7. Herbert U. A History Twentieth-Century Germany. Oxford University Press, 2019. 1242 p.
8. Zubok V. M. A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev. The University of North Carolina Press, 2007. 468 p.

9. Pöttsch H., Halder W. Deutsche Geschichte von 1945 bis zur Gegenwart. Die Entwicklung der beiden deutschen Staaten und das vereinte Deutschland. 4. Auflage. München, 2015. 448 s.
10. Leffler M. P. The struggle for Germany and the origins of the Cold War. German Historical Institute, Washington, 1996. 85 p.
11. Creswell M. Trachtenberg Marc. France and the German Question, 1945–1955. *Journal of Cold War Studies*. Vol. 5. No. 3. 2003. P. 5-28.
12. Eisenberg C. Drawing the Line: The American Decision to Divide Germany, 1944-1949. New York, 1996. 522 p.
13. Kipp Y. Eden, Adenauer und die deutsche Frage Britische Deutschlandpolitik im internationalen Spannungsfeld 1951-1957. München, 2002. 441 s.
14. Lappenküper U. Die deutsch-französischen Beziehungen 1949-1963. Von der "Erbfeindschaft" zur "Entente élémentaire". I: 1949-1958. München, 2001. 1991 s.
15. Loth W. Die USA und die Stalin-Note vom 10. März 1952. Reinhard Neebe, Wahlen als Test: Eine gescheiterte Initiative des Politischen Planungsstabs im State Department zur Stalin-Note vom 10. März 1952. *Militärgeschichtliche Zeitschrift*. 76 (2017). S.126-132.
16. Meyer-Landrut N. Frankreich und die deutsche Einheit: Die Haltung der französischen Regierung und Öffentlichkeit zu den Stalin-Noten 1952. München, 1988. 162 s.
17. Zarusky J. (Hrsg.). Die Stalin-Note vom 10. März 1952: neue Quellen und Analysen. München, 2002. 212 s.
18. Loth W. Die Sowjetunion und die deutsche Frage. Studien zur sowjetischen Deutschlandpolitik von Stalin bis Chruschtschow. Göttingen, 2007. 318 s.
19. Ruggenthaler P. (Hrsg.). Stalins großer Bluff. Die Geschichte der Stalin-Note in Dokumenten der sowjetischen Führung. München, 2007. 256 s.
20. Steininger R. The German Question: The Stalin Note of 1952 and the Problem of Reunification. New York, Oxford, 1990. 186 p.
21. Foreign Relations of the United States. 1952-1954. Volume VII. Germany and Austria. Part I. Washington, 1986. 1233 p.
22. Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland / hrsg. im Auftr. des Auswärtigen Amts vom Institut für Zeitgeschichte. 1. Januar bis 31. Dezember 1952. München, 2000. 842 s.
23. Wettig G. Stalins Aufrüstungsbeschluß. Die Moskauer Beratungen mit den Parteichefs und Verteidigungsministern der "Volksdemokratien" vom 9. bis 12. Januar 1951. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. (VfZ). Jahrgang 53 (2005). Heft 4. S. 635-650.
24. Wengst U. (Hrsg.). Sowjetische Interessenpolitik in Deutschland. 1944–1954. Dokumente. München, 2012. 629 s.
25. Laufer J. Der Friedensvertrag mit Deutschland als Problem der sowjetischen Außenpolitik. Die Stalin-Note vom 10. März 1952 im Lichte neuer Quellen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. (VfZ). Jahrgang 52 (2004). Heft 1. S. 99-120.
26. Adenauer K. Erinnerungen. 1953-1955. 3. Auflage. Stuttgart, 1980. 556 s.
27. Брандт В. Воспоминания. Москва, 1991. 528 с.
28. Штраус Ф. Й. Воспоминания. Москва, 1991. 560 с.
29. Монне Ж. Спогади. Харків, 2017. 567 с.
30. Adenauer K. Erinnerungen. 1945-1953. 4. Auflage. Stuttgart, 1980. 591 s.
31. Foschepoth J. Westintegration statt Wiedervereinigung: Adenauers Deutschlandpolitik 1949-1955. *Foschepoth Josef (Hrsg.). Adenauer und die Deutsche Frage*. Göttingen, 1988. S. 29-60.
32. Dittrich D. Die FDP und die deutsche Außenpolitik. Eine Analyse liberaler Außenpolitik seit der deutschen Wiedervereinigung. Potsdam, 2009. 115 s.
33. Morsey R. Die Deutschlandpolitik Konrad Adenauers. *Historisch Politische Mitteilungen*. 1/1994. S. 1-14.

34. Geiger T. Frieden, Sicherheit und Einheitsstreben im Kalten Krieg. Zur Außen- und Deutschlandpolitik der FDP in den 1950/60er Jahren. *Jahrbuch zur Liberalismus-Forschung*. 31 (2019). S. 199-226.
35. Faulenbach B. Geschichte der SPD. Von den Anfängen zur Gegenwart. München, 2012. 144 s.
36. Bahr E. Die Deutschlandpolitik der SPD nach dem Kriege. Dowe Diter (Hrsg.). *Die Ost- und Deutschlandpolitik der SPD in der Opposition. 1982-1989*. Bonn, 1993. S. 11-40.
37. Wurm C. A. Der Schumann-Plan, Frankreich und Europa. Hohls, Rüdiger; Schröder, Iris; Siegrist, Hannes (Hg.). *Europa und die Europäer. Quellen und Essays zur modernen europäischen Geschichte*. Stuttgart, 2005. S. 448-453.
38. Die Luft entweicht. *Der Spiegel*. Mittwoch, 19. März 1952. S. 14-16.
39. Graml H. Die Legende von der verpaßten Gelegenheit. Zur sowjetischen Notenkampagne des Jahres 1952. *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 29 (1981). Heft 3. S. 307-341.
40. Foitzik J. (Hrsg.). Sowjetische Interessenpolitik in Deutschland 1944-1954. Dokumente. München, 2012. 629 s.
41. Из политического отчета посольства СССР в США за I квартал 1952 г. URL: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/72191>
42. Loth W. Die USA und die Stalin-Note vom 10. März 1952. *Militärgeschichtliche Zeitschrift (MGZ)*. Bd. 76. 2017. S. 126-132.
43. Gutgelaunter Stalin. *Der Spiegel*, Mittwoch, 23. April 1952. S. 14-15.
44. Zitelmann R. Adenauers Gegner. Streit für die Einheit. Erlangen-Bonn-Wien, 1991. 229 s.
45. Augstein R. Konrad Adenauer und seine Epoche. *Der Spiegel*. 41/1963. S. 75-110.
46. Die Luft entweicht. *Der Spiegel*. Mittwoch, 19. März 1952. S. 14-16.
47. Für Königsberg sterben. *Der Spiegel*. Mittwoch, 26 März 1952. S. 15-16.
48. Präzise Fragen. *Der Spiegel*, 18. Juni 1952. S. 15-16.
49. Bourdin P. Die Ostpolitik des Kanzlers. *Die Zeit*. 14/1952. 3. April. URL: <https://www.zeit.de/1952/14/die-ostpolitik-des-kanzlers/komplettansicht>;
50. Graml H. Nationalstaat oder westdeutscher Teilstaat. Die sowjetischen Noten vom Jahre 1952 und die öffentliche Meinung in der Bundesrepublik Deutschland. *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 25 (1977). Heft 4. S. 821-864.
51. Allemann F. R. Realität von 1958. *Die Zeit*. 05/1958. 30. Januar. URL: <https://www.zeit.de/1958/05/realitaet-von-1958/komplettansicht>
52. Reden in der Nacht. *Der Spiegel*. Mittwoch, 5. Februar 1958. S. 13-20.

References

1. Ruud, Van D. (1996). The 1952 Stalin Note Debate: Myth or Missed Opportunity for German Unification? *Woodrow Wilson International Center for Scholars. Working Paper. No 14*. Washington DC. [In English].
2. Bonwetsch, B. (2008). Die Stalin-Note 1952 – kein Ende der Debatte. *Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*. S. 106-113. [In German].
3. Kittel, M. (1993) Genesis einer Legende. Die Diskussion um die Stalin-Noten in der Bundesrepublik. 1952-1958. *Vierteljahrshäfte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 41. Heft 3. S. 355-390. [In German].
4. Adomeit, H. (2016). *Imperial Overstretch: Germany in Soviet Policy from Stalin to Gorbachev. An Analysis Based on New Archival Evidence, Memoirs, and Interviews*. 2. Ed. Nomos Verlagsgesellschaft, Baden-Baden, Germany. [In English].
5. Buchheim, H. (1984). *Deutschlandpolitik 1949-1972. Der politisch-diplomatische Prozeß*. Stuttgart. [In German].
6. Winkler, H. A. (2014). *Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte II: Vom "Dritten Reich" bis zur Wiedervereinigung. Demokratie und Diktatur 1945-1961*. München. [In German].
7. Herbert, U. (2019). *A History Twentieth-Century Germany*. Oxford University Press. [In English].

8. Zubok, V. M. (2007). *A failed empire: the Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. The University of North Carolina Press. [In English].
9. Pötzsch, H., Halder, W. (2015). *Deutsche Geschichte von 1945 bis zur Gegenwart. Die Entwicklung der beiden deutschen Staaten und das vereinte Deutschland*. 4. Auflage. München. [In German].
10. Leffler M. P. (1996). *The struggle for Germany and the origins of the Cold War*. German Historical Institute, Washington. [In English].
11. Creswell, M., Trachtenberg, M. (2003). France and the German Question, 1945–1955. *Journal of Cold War Studies*. Vol. 5. No. 3. P. 5-28. [In English].
12. Eisenberg, C. (1996). *Drawing the Line: The American Decision to Divide Germany, 1944-1949*. New York. [In English].
13. Kipp, Y. (2002). *Eden, Adenauer und die deutsche Frage Britische Deutschlandpolitik im internationalen Spannungsfeld 1951-1957*. München. [In German].
14. Lappenküper, U. (2001). *Die deutsch-französischen Beziehungen 1949-1963. Von der "Erbfeindschaft" zur "Entente élémentaire". I: 1949-1958*. München. [In German].
15. Loth, W. (2017). Die USA und die Stalin-Note vom 10. März 1952. Reinhard Neebe, Wahlen als Test: Eine gescheiterte Initiative des Politischen Planungsstabs im State Department zur Stalin-Note vom 10. März 1952. *Militär-geschichtliche Zeitschrift*. 76. S.126-132. [In German].
16. Meyer-Landrut, N. (1988). *Frankreich und die deutsche Einheit: Die Haltung der französischen Regierung und Öffentlichkeit zu den Stalin-Noten 1952*. München. [In German].
17. Zarusky, J. (Hrsg.). (2002). *Die Stalin-Note vom 10. März 1952: neue Quellen und Analysen*. München. [In German].
18. Loth, W. (2007). *Die Sowjetunion und die deutsche Frage. Studien zur sowjetischen Deutschlandpolitik von Stalin bis Chruschtschow*. Göttingen. [In German].
19. Ruggenthaler, P. (Hrsg.). (2007). *Stalins großer Bluff. Die Geschichte der Stalin-Note in Dokumenten der sowjetischen Führung*. München. [In German].
20. Steininger, R. (1990). *The German Question: The Stalin Note of 1952 and the Problem of Reunification*. New York. [In English].
21. *Foreign Relations of the United States*. (1986). 1952-1954. Volume VII. Germany and Austria. Part I. Washington. 1233 p. [In English].
22. *Akten zur Auswärtigen Politik der Bundesrepublik Deutschland*. (2000). Hrsg. im Auftr. des Auswärtigen Amtes vom Institut für Zeitgeschichte. 1. Januar bis 31. Dezember 1952. München. [In German].
23. Wettig, G. (2005). Stalins Aufrüstungsbeschluß. Die Moskauer Beratungen mit den Parteichefs und Verteidigungsministern der "Volksdemokratien" vom 9. bis 12. Januar 1951. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. (VfZ). Jahrgang 53. Heft 4. S. 635-650. [In German].
24. Wengst, U. (Hrsg.). (2012). *Sowjetische Interessenpolitik in Deutschland. 1944–1954. Dokumente*. München. [In German].
25. Laufer, J. (2004). Der Friedensvertrag mit Deutschland als Problem der sowjetischen Außenpolitik. Die Stalin-Note vom 10. März 1952 im Lichte neuer Quellen. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. (VfZ). Jahrgang 52. Heft 1. S. 99-120. [In German].
26. Adenauer, K. (1980). *Erinnerungen. 1953-1955*. 3. Auflage. Stuttgart. [In German].
27. Brandt, V. (1991). *Vospomynaniya*. Moskva. [In Russian].
28. Shtraus, F. Y. (1991). *Vospomynaniya*. Moskva. [In Russian].
29. Monne Zh. *Spohady*. Kharkiv. [In Ukrainian].
30. Adenauer, K. (1980). *Erinnerungen. 1945-1953*. 4. Auflage. Stuttgart. [In German].
31. Foschepoth, J. (1988). Westintegration statt Wiedervereinigung: Adenauers Deutschlandpolitik 1949-1955. *Foschepoth Josef (Hrsg.). Adenauer und die Deutsche Frage*. Göttingen. S. 29-60. [In German].
32. Dittrich, D. (2009). *Die FDP und die deutsche Außenpolitik. Eine Analyse liberaler Außenpolitik seit der deutschen Wiedervereinigung*. Potsdam. [In German].

33. Morsey, R. (1994). Die Deutschlandpolitik Konrad Adenauers. *Historisch Politische Mitteilungen*. 1. S. 1-14. [In German].
34. Geiger, T. (2019). Frieden, Sicherheit und Einheitsstreben im Kalten Krieg. Zur Außen- und Deutschlandpolitik der FDP in den 1950/60er Jahren. *Jahrbuch zur Liberalismus-Forschung*. 31. S. 199-226. [In German].
35. Faulenbach, B. (2012). *Geschichte der SPD. Von den Anfängen zur Gegenwart*. München. [In German].
36. Bahr, E.(1993). Die Deutschlandpolitik der SPD nach dem Kriege. *Dowe Diter (Hrsg.). Die Ost- und Deutschlandpolitik der SPD in der Opposition. 1982-1989*. Bonn. S. 11-40. [In German].
37. Wurm, C. A. (2005). Der Schumann-Plan, Frankreich und Europa. *Hohls, Rüdiger; Schröder, Iris; Siegrist, Hannes (Hg.). Europa und die Europäer. Quellen und Essays zur modernen europäischen Geschichte*. Stuttgart, S. 448-453. [In German].
38. Die Luft entweicht. (1952). *Der Spiegel*. Mittwoch, 19. März. S. 14-16. [In German].
39. Graml, H. (1981). Die Legende von der verpaßten Gelegenheit. Zur sowjetischen Notenkampagne des Jahres 1952. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 29. Heft 3. S. 307-341. [In German].
40. Foitzik, J. (Hrsg.). (2012). *Sowjetische Interessenpolitik in Deutschland 1944-1954. Dokumente*. München. [In German].
41. Iz polytycheskoho otcheta posolstva SSSR v SShA za I kvartal 1952 h. [Online]. Available from: <https://www.alexanderyakovlev.org/fond/issues-doc/72191> [In Russian].
42. Loth, W. (2017). Die USA und die Stalin-Note vom 10. März 1952. *Militär-geschichtliche Zeitschrift (MGZ)*. Bd. 76. S. 126-132. [In German].
43. Gutgelaunter Stalin. (1952). *Der Spiegel*, Mittwoch, 23. April. S. 14-15. [In German].
44. Zitelmann, R. (1991). *Adenauers Gegner. Streit für die Einheit*. Erlangen-Bonn-Wien. [In German].
45. Augstein, R. (1963). Konrad Adenauer und seine Epoche. *Der Spiegel*. 41. S. 75-110. [In German].
46. Die Luft entweicht. (1952). *Der Spiegel*. Mittwoch, 19. März. S. 14-16. [In German].
47. Für Königsberg sterben. (1952). *Der Spiegel*. Mittwoch, 26 März. S. 15-16. [In German].
48. Präzise Fragen. (1952). *Der Spiegel*, 18. Juni 1952. S. 15-16. [In German].
49. Bourdin, P. (1952). Die Ostpolitik des Kanzlers. *Die Zeit*. 14. 3. April. [Online]. Available from: <https://www.zeit.de/1952/14/die-ostpolitik-des-kanzlers/komplettansicht> [In German].
50. Graml, H. (1977). Nationalstaat oder westdeutscher Teilstaat. Die sowjetischen Noten vom Jahre 1952 und die öffentliche Meinung in der Bundesrepublik Deutschland. *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*. Jahrgang 25. Heft 4. S. 821-864. [In German].
51. Allemann, F.R. (1958). Realität von 1958. *Die Zeit*. 05. 30. Januar. [Online]. Available from: <https://www.zeit.de/1958/05/realitaet-von-1958/komplettansicht> [In German].
52. Reden in der Nacht. (1958). *Der Spiegel*. Mittwoch, 5. Februar. S. 13-20. [In German].

Stelmakh S. “We can’t Trust the Russians”. “The Stalin Note of 1952” on Neutrality and the Unification of Germany.

The article is devoted to the USSR’s diplomatic notes of 1952 sent to the governments of the United States, Great Britain and France with proposals to resolve the so-called “German question” after the World War II (1939-1945). The problem of a divided Germany turned into a pan-European issue in the first post-war years, but it also determined international relations in “the West-East” complex. The USSR’s proposal to unite the country with a neutral status sparked public debate, even though the solution to this issue remained in the hands of the Western allies. Public discussions of the Soviet proposals formed the myth of “lost opportunities”, which has become a German historiographical phenomenon. The myth of “lost opportunities” was a product of the chancellor’s authoritarian

management style on the one hand, and internal confrontation with political opponents – social democrats – and numerous public nationalist groups on the other.

The article attempts to reveal the general context of international initiatives to resolve the German question; the strategic vision of the Allied powers on the issue of a united Germany; analyses Soviet proposals and responses of the Western Allies; and outline the reaction of German politicians, who contributed to the myth of a “lost opportunity” for the country’s unification. The author concludes that the discussion of Soviet proposals in Germany influenced the development of the strategy of the “new eastern policy” in the late 1960s and early 1970s, when the ruling Social Democrats led by W. Brandt concluded that this process could be successful only in cooperation with the USSR. Time has proven that there is no alternative to Germany’s economic and military Western integration, and the myth of “lost opportunities” today remains only a means of theoretical exercise.

Keywords: *Germany, the USSR, Great Britain, the USA, France, neutrality, Cold War, the Stalin note.*